

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AQRAR SFERASINDA EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK MEXANİZMLƏRİNİN YARADILMASI

R.Z. HÜSEYN, aspirant
AzETKTİTİ

1990-ci illərin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq danışıqlarda və elmi diskussiya kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı termini kənd təsərrüfatı ilə yeyinti məhsullarının təhlükəsizliyi, ərazi balansı, landşaftların saxlanması və ətraf mühitin qorunması arasındakı fundamental əlaqələri xarakterizə etmək məqsədiylə istifadə olunmağa başladı. Terminin nisbətən yeni olmasına baxmayaraq, onun ifadə etdiyi anlayış və məna yükü uzun müddətdir ki, mövcuddur. Kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı dedikdə belə başa düşülməlidir ki, bu bölmə sadəcə istehsal və əmtəə satışını özündə cəmləşdirmir. Məhsul tədarükünü və emalı da sadəcə özlüyündə məqsəd kimi qəbul edilmir. Yeni iqtisadi-münasibətlər sistemində kənd təsərrüfatı istehsalı istehsalı bir sıra yeni kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri əldə edir. Bu baxımdan ətrafa mühitə olan yeni münasibət diqqəti xüsusi cəlb edir. Qeyd etmək istədik ki, aqrar bölmənin inkişafı ilə əlaqədar mövcud olan dillema – təbii mühit və insanların tələbatlarının ödənilməsi məsələsi tədqiqatçıları həmişə narahat etmişdir. Aqrar bölmədə həm pozitiv cəhətdən dəyərləndirilə bilən, aqrar məşğulluğa kömək, həm də neqativ kateqoriyaya aid edilən, torpaqların çirklənməsi, meşə örtüyünün areallarının getdikcə azaldılması, səhrələşmə problemləri qarşı-qarşıya durur.

İqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması prosesində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları ilə istehlakçıların maraqları balansının, eləcə də kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin nəticəsi kimi çıxış edən xarici effektlər balansının təmin olunması vacibdir. Əks təqdirdə mənfi effektlər və dəyən zərər gözlənilən ərazilərin mənfəətini minimallaşdırı bilər. Məsələn, məhsul buraxılışının artırılmasına olan ehtiyac istifadəçilikdə olan torpaq sahəsinin azaldılmasını diqqətə edərək əlavə resursların cəlb edilməsi zərurəti yaranır. Bu hal üzvi və mineral gübrələrdən istifadə edilməsində əsas vasitələrdən

biri kimi çıxış edir. Gübrələrdən istifadə edilməsi becərilən ərazi vahidində məhsuldarlığı artırır. Lakin müəyyən vaxt keçdikdən sonra məlum olur ki, istifadə olunan izafi gübrə torpağın əkinəlti qatında ballast kimi toplanır. Bu zaman təkcə torpaq və qrunut sularının çirklənməsi ilə özünü biruzə verən mənfi xarici effekt yaranmır, eyni zamanda torpağın məhsuldarlığı aşağı düşür. Bu effektin yaranması kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsal xərclərində və gübrəyə çəkilən xərclərdə, deməli kənd təsərrüfatı məhsullarının və fermerlər üçün gübrələrin qiymətində də birbaşa əks olunmasa da aqrar bölmənin inkişafında izini qoyur. Nəticədə neqativ effektin neytrallaşdırılması (torpağın təmizlənməsi) ilə əlaqədar xərclər həm gübrə bazarının, həm də kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının fəaliyyət sərhədlərini aşır və onların miqdarı ölçüləri qeyri – müəyyən qalır.

Qeyd edək ki, bu gün kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığının aspektləri arasında ən çox müzakirə olunan problemlər sırasında birinci olaraq ətraf mühitin qorunması gəlir. Ətraf mühitin qorunması – kənd təsərrüfatı inkişafının qeyri – ticarət aspektləri sırasına daxildir. İlk baxışdan aqrar inkişafın əsas funksiyası ilə ziddiyyət təşkil etsə də əslində onunla sıx əlaqəli olub, həm kənd təsərrüfatı landşaftının vəziyyətini, həm də digər ekoloji məsələləri əhatə edir. Ətraf mühitin qorunması problemi özündə təkcə təbii landşaftların qorunması deyil, həm də kənd təsərrüfatı dövrində olan torpaqlardan səmərəli istifadə, artıq korlanmış landşaftların bərpası, tullantısız texnologiya, torpaq və su hövzələrinin çirklənməsinin qarşısının alınması məsələlərini özündə birləşdirir.

Kənd təsərrüfatının qeyri-ərzaq funksiyaları içərisində ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji tarazlığın qorunub saxlanılmasına verilən önəm öz aktuallığı ilə xüsusi ilə seçilir. Ekoloji funksiya dedikdə biz təkcə təbii mühitin mövcud vəziyyətinin olduğu

aşağıdakı kateqoriyalara bölmək olar:

- Ətraf mühitin mühafizəsinə dair iqtisadi stimulların yaradılması;
- Ətraf mühitin mühafizəsi ilə məşğul olan effektiv institutların formalaşdırılması;
- Ekoloji proqramların maliyyələşdirilməsi - üçün maliyyə ehtiyatlarının səfərbər edilməsi.

Kənd təsərrüfatının ekoloji funksiyası tədqiq edilərkən ilk növbədə bu məşğuliyyət sahəsinin pozitiv və neqativ cəhətləri araşdırılmalıdır. İstisnasız olaraq dünyanın hər yerində bunun universal formasını təxminən M.Bohman aşağıdakı sıralamadakı kimi təsvir etmək olar:

Ekoloji	
Pozitiv	Neqativ
Mənzərəli landşaft Daşqınlar haqqında xəbərdarlıq Su resurslarının qorunması Torpaqların eroziyası haqqında xəbərdarlıq Sürüşmə haqqında xəbərdarlıq Bioloji müxtəlifliyin saxlanması Torpaqların konservasiyası Təbii fəlakətlərdən müdafiə	Torpaqların pestisidlərlə çirklənməsi Torpaqların eroziyası Qrant sularının çirklənməsi Bioloji müxtəlifliklərin itməsi Vəhşi heyvanlar aləminə daxil olma

Çoxfunksiyalıq konsepsiyasının tərəfdarları vurğulayırlar ki, aqrolandşafla kənd təsərrüfatı istehsalı faktiki olaraq qarşılıqlı tarazlıq vəziyyətindədir. Belə ki, kənd təsərrüfatının təkrar istehsalı üçün, torpaq istifadəçisi istər-istəməz təsərrüfatın yerləşdiyi ərazinin qayğısına qalmalıdır. Bəşəriyyət minilliklər ərzində artıq təbii müəyyən davranış vərdisləri əldə etməsidir və bu ətraf mühitin qorunması fəlsəfəsini təşkil edir. Bununla yanaşı insanın uzunmüddətli təsərrüfat fəaliyyəti təbii mühitin alternativini olan aqromühit – aqrolandşaftların formalaşması ilə nəticələnmişdir ki, bu problemin özü tədqiqat işləri üçün yeni motivasiya deməkdir. Burada belə bir xüsusi detallı qeyd etməliyik ki, təsərrüfat fəaliyyəti zamanı aqrolandşaftın qorunub saxlanması üçün həm ümumi, həm də xüsusi tədbirlər həyata keçirilir. Lakin bu tədbirlər müvəqqəti xarakter daşdığından mühitin çox mühüm bir müqavimət göstəricisi – onun buferliyi nəzərə alınmır. Nəticədə, əgər ölkədə sosial-iqtisadi təlatümlər baş verərsə bu cür qeyri-təbii landşaftlarda səhrələşmə və ya çöləşmə prosesi baş verir. Bunun biz yaxın keçmişdə, ölkəmizin üzümçülük rayonlarının timsalında müşahidə etmişik.

Məsələyə başqa bir bucaq altından yanaşsaq, bu mövqeyə dəstək olaraq dəlil kimi bir çox ölkələrdə qırılma təhlükəsi altında olan bioloji növlərin əksəriyyətinin qorunması perspektivlərinin tamamilə kənd təsərrüfatı landşaftının vəziyyətindən asılı olması göstərilir. Deməli, land-

şaftın qorunması bioloji müxtəlifliyin qorunması ilə sıx əlaqədardır.

Avropa ilə Asiyanın birləşdiyi əlverişli coğrafi ərazidə yerləşən Azərbaycan Respublikası üçün də aqrar sferada ekoloji təhlükəsizlik mexanizmlərinin yaradılması çox vacibdir. Çünki Azərbaycan Respublikası da ekoloji problemlərlə üz-üzədir. 1990-cı illə müqayisədə 2004-cü ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə əkin sahələrində azalma müşahidə olunmuşdur. (Cədvəl 1) Bunun əsas səbəbi də ekoloji problemlə bağlıdır.

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı üzrə əkin sahələri (min hektar)

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Dənli bitkilər	583.4	609.4	648.2	760.7	821.7	776.3	814.9
Texniki bitkilər	282.1	227.0	118.2	99.2	77.2	88.9	98.3
Kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri	74.7	49.4	136.1	151.2	158.9	164.3	174.3
Yem bitkiləri	522.3	322.1	139.0	151.2	165.1	190.0	206.3
Cəmi	1462.5	1207.9	1041.5	1162.3	1222.9	1219.5	1293.8

(Mənbə: AR DSK. «Azərbaycanda ətraf mühit və səhiyyə 2005» (statistik məcmuə) səh. 29)

Qeyd edək ki, ölkəmizdə əkinəyararlı torpaqların çirklənməsi və eroziyaya uğraması təhlükəli həddə yetişmişdir. Bunun əsas səbəbləri kənd təsərrüfatında aqrokimyəvi materiallardan hədsiz dərəcədə uzunmüddətli istifadə, əkin və suvarma normalarına düzgün riayət edilməməsi və monokultura istehsalıdır. Aparılmış tədqiq-

qatlar göstərir ki, ölkənin əkin döviyyə-sində olan torpaqların 60 faizə qədər orta və ağır dərəcədə eroziyaya məruz qalmış, Mərkəzi aran bölgəsi, Muğan və Mil düzlə-ri torpaqlarının isə təxminən 43 faizi bu və ya digər dərəcədə şoranlaşmışdır.

Ölkəmizdə keçən əsrin ortalarından həyata keçirilmiş böyük həcmdə meliorativ işlər, meliorasiya olunmuş sahədə kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi, ildən-ilə buraya verilən üzvi və mineral gübrələrin həcmnin artması, sənaye ob-yehtlərinin, heyvandarlıq komplekslərinin və yaşayış məntəqələrinin çirkab sularının su mənbələrinə atılması və digər tədbirlər mühüm ekoloji əhəmiyyətli problemlər doğurur. İntensiv istifadə edilən torpaq-ların daima şumlanması, quraqlıq dövrlə-rində istifadəsiz buraxılması nəticəsində eroziya prosesi inkişaf edərək torpaq-bitki örtüyünün pozulub dağılmasına səbəb olur. Eroziyaya uğramış torpaqlarda birin-ci növbədə humusun miqdarı xeyli azalır, onun fraksiyon tərkibi pisləşir, aqronomik cəhətdən qiymətli olan humin turşularının mütəhərrik hissəsi azalır. Eroziya prosesi torpaqların və bitki örtüyünün deqradasiyasına səbəb olur ki, bunun da nəticəsində torpaqlar kənd təsərrüfatı döviyyəsin-dən çıxır. Torpaqlarda deqradasiya prose-sinə qarşı mübarizə tədbirləri kompleks şəkildə aparılmalıdır. Ekoloji mühitdə baş verən dəyişiklərin düzgün proqnozunun verilməsi yaxın gələcəkdə bir neçə proble-min həllini tələb edir. Ekoloji müvazinətin pozulmasına yol verməmək, suvarılan tor-paq ehtiyatlarından səmərəli istifadə et-mək, yararsız torpaqların bərpası üzrə la-zımı tədbirlər kompleksi hazırlamaq, xüsusən torpaq örtüyünün deqradasiyasına sə-bəb olan amillərin aradan qaldırılması yol-larını müəyyən etmək ölkəmizdə aparılan torpaq islahatlarının perspektiv problemlərindən olmalıdır.

Struktur problemlərindən əlavə kənd təsərrüfatı sektoru məhsulunun azalmasına gətirən, bioloji rəngarənkliyi və insan sağ-lamlığını təhlükəyə qoyan ekoloji problemlərlə də qarşılaşdı. Bu problemlər gübrə və pestisidlərin uzunmüddətli istifadəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığını yüksəltməkdə yeganə mühüm vasitə olan mineral gübrə-lərin torpağa verilməsinin, ziyanvericilərə qarşı kimyəvi maddələrin işlədilməsinin

əks-təsirləri hələ də lazımı səviyyədə nəzərə alınmır. SSRİ dövründə daha çox məhsul əldə etmək naminə normadat artıq gübrə-lərin torpağa verilməsinin ekoloji cəhətdən problemə yol açdı. Yəni SSRİ vaxtında biz pul xərcləyərək torpaqlarımızı çirkəndirdik. Doğrudur, 1990-cı ildən başlayaraq onların istifadəsinin azalmasına baxmayaraq, 10 illər boyu monokulturun intensiv və növ-bəsiz istehsal, böyük torpaq ərazilərinin gücdən düşməsi və çirkənlənməsinə gətirib çıxarıb. Keçid dövründə bu problem qis-mən aradan qalxsada ehtiyatlı olmalıyıq və keçmişin səhvlərindən nəticə çıxartmalıyıq. Çünki Azərbaycan iqtisaditdəki inkişaf öz növbəsində yeni problemə gətirə bilər. Maddi imkan əldə edən fermerlər SSRİ vaxtında olduğu kimi daha çox məhsul əldə etmək naminə torpağa normadat artıq gübrələr verməyə başlayar və yenidən ciddi ekoloji problemlə qarşılaşa bilərik. Eyni zamanda əkinəyararlı torpaqlarda aparılan qeyri-səmərəsiz irriqasiya tədbirləri də dayandırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Milli proqram Azərbaycan Respublikası üçün mövcud problemlərin həllinin ilkin mərhələsi ola-raq, 2003-2010-cu illərdə həyata keçiriləcək tədbirlər sistemini əhatə edir. Milli pro-qramın məqsədi Azərbaycan Respublika-sında indiki və gələcək nəsillərin ehtiyacla-rının təmin edilməsi naminə mövcud eko-loji sistemlərin, iqtisadi potensialın qorun-masından və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir. Bunu ger-çəkləşdirmək məqsədi ilə təbii ehtiyatlar-dan istifadə yolları işlənilib hazırlanmalı və iqtisadiyyatın inkişafı davamlılıq prinsiplə-ri əsasında həyata keçirilməlidir. Nəticə etibarı ilə həmin potensialın çeşidini kifayət qədər artırmaq, təkmilləşdirmək və key-fiyyətini yüksəltməyə xidmət edən iqtisadi bazanın formalaşmasına nail olmaq müm-kündür. Bu zaman iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması məqsədilə iqtisadi potensiallardan və təbii ehtiyatlardan sə-mərəli istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Qloballaşma fonunda müasir dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modeli yolu ilə baş verməkdədir. Davamlı inkişafın isə əsas tərkib elementlərini texnologiyanın en yeni nailiyyətlərindən istifadə etmək yolu ilə

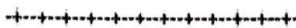

tullantisiz istehsala üstünlük verilməsi, ekoloji prioritetlərin iqtisadi maraqlardan üstünlüyü prinsipi, ətraf mühitə dəyən zərərin minimallaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalı zamanı qeyri-üzvi, üzvi kimyəvi birləşmələrdən istifadəyə ciddi məhdudiyyət qoyulması, üstünlüyün bioloji vasitələrə verilməsi təşkil edir. Biz belə hesab

edirik ki, ekoloji normativlərin təkmilləşdirilməsi, mövcud ekoloji qanunvericilik bazasının müasir dünya standartları səviyyəsinə uyğunlaşdırılması, regional ekoloji siyasətin əsas postulatlarına aid strategiyaların və fəaliyyət planının işlənilməsi bu funksiyaların əhəmiyyətini daha da artırardır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.«Azərbaycan Respublikasında Ətraf mühitin Mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı» Bakı, 10 oktyabr 1996-cı il.
- 2.«Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli proqram» 26 dekabr 2001-ci il.
- 3.AR DSK. «Azərbaycanın kənd təsərrüfatı» Statistika məcmuəsi. Bakı, 2004.
- 4.AR DSK. «Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2004», Bakı, 2004.
- 5.DSK. «Azərbaycanda ətraf mühit və səhiyyə 2005» (statistik məcmuə) Bakı 2005, «Səda», 218 s.
- 6.İsgəndərova S.C., «Elmi texniki tərəqqi ilə urbanizasiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin ekoloji aspektləri», Bakı, «QAPP-POLİQRAF» nəşriyyatı 2002. 104 s.
- 7.Xəlilov H.A. «Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti» Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı – 2005. 228 s.
- 8.Anne Moxnes Jervell, Beyond food: Towards a multifunctional agriculture», Norwegian Agricultural Economics Research Institute 2003.
- 9.Thilo W.Glebe "Multifunctionality: How "Green" is the "European Model of agriculture"?" Technische University Munchen 2003.
- 10.Eirik Romstad, "Multifunctional agriculture", Agricultural University of Norway – 2000

AQRAR SAHƏDƏ İSTEHSAL VƏ EMAL SƏNAYESİ ARASINDA İNTEQRASIYA ƏLAQƏLƏRİNİN MAHIYYƏTİ VƏ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

M.Z.TAĞIYEV, aspirant
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Aqrar-sənaye kompleksinin sistemliliyi bu çoxsahəli təsərrüfatçılıq obyektinin qarşısında duran iqtisadi fəaliyyətlərinin mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır. Aqrar-sənaye kompleksi milli iqtisadiyyatın ən böyük sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sənaye sahələri ilə iqtisadi və istehsal-texnoloji əlaqələrini fəaliyyət məqsədlərinin bütövlüyündən irəli gələn bir sistemdir. Bu sistem kənd təsərrüfatı ilə ayrı-ayrı sənaye sahələrinin, xidmət, ticarət, elm təminatı və s. bölmələrinin qarşılıqlı fəaliyyətləri ilə səciyyələnir. Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayenin ayrı-ayrı sahələri ilə birləşməsi cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesləri ilə sıx əlaqədardır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafında fərdi, xüsusi və ictimai əmək bölgüsü vacib stimullaşdırıcı rolunu oynayaraq elmi-texniki nailiyyətlərin bu gənc müasir inkişaf dövrünə qədər yüksəlmişdir.

Bir sıra ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehlakına olan tələbatların gündəndən artması, bazar iqtisadiyyatı şərai-

tində aqrar-sənaye kompleksinin sistemli fəaliyyətini müəyyən edən əsas elementlərdən biri kimi bu kompleksə daxil olan təsərrüfat subyektləri qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Aqrar-sənaye müəssisələrində istehsal olunan ərzaq məhsullarının və kənd təsərrüfatı məhsulları sənaye məhsullarının xalq təsərrüfatının başqa sahələrində heç bir əvəzicilərinin olmaması kimi şərtləndirici amillər bu sahənin daimi sahibkarlıq obyektini inkişaf etdirilməsinin və makroiqtisadi səviyyədə tənzimlənməsini tələb edir.

Ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları qrupunun özünün istehlaka daxil olmasına qədər olan mərhələ istehsal, mübadilə və bölgü kimi baş verən mürəkkəb proseslərin yekunlaşma mərhələsidir. Bütün bu məhsulların əldə edilməsi, cəmiyyət tərəfindən istehlak olunan maddi nemətlərin istehsal olunmasına yönəldilən ictimai əməyin və müxtəlif kombinasiyalı resursların cəlb edilməsi nəticəsi olduğu üçün, bunların da səmərəli təşkilini sosial və maddi-texniki xarakterli amillər kompleksindən kənarda həyata keçirmək mümkün deyildir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar-sənaye kompleksinin sistemliliyinin sosial